

Voorwoord

“If your tooth hurts, your tongue keeps going there. You are always conscious of a wound.” Aan het woord is de Zweedse toneel- en filmregisseur Ingmar Bergman. Dit citaat verklankt min of meer de reden waarom ik dit boek geschreven heb. Als sociaal filosoof kijk ik namelijk naar hoe mensen zich tot elkaar verhouden en hoe de mores (de regels voor hoe je je in bepaalde contexten hoort te gedragen) er vandaag uitzien. Wat dat betreft ben ik niet geheel zonder zorgen. Het houdt me bezig, vandaar dat ik van tijd tot tijd in de pen kruip en bepaalde van die bezorgdheden van me afschrijf, bijvoorbeeld in de vorm van een opiniestuk voor *Knack* of *De Standaard* of van een wat korter artikel of een meer academische tekst of van een boekhoofdstuk. Vooral die opiniestukjes zijn wat ik ‘EHBO-teksten’ noem. Het zijn ‘intellectuele vingeroefeningen’ die me helpen op een snelle manier orde te brengen in mijn gedachten teneinde de ‘intellectuele pijn’ wat te bezweren. *“Als het kriebelt, moet je schrijven”*, zo klinkt het wat positiever. In deze collectie van essays heb ik meer tijd en ruimte genomen om uitgebreider en dieper in te gaan op een aantal ontwikkelingen in de publieke moraal en om op die manier de sociaal-morele structuur van de samenleving te duiden.

Wat de essays met elkaar gemeen hebben, is dat ze telkens vanuit een centrale vraag starten die een aspect van de moderne tijdsgeest capteert. In het essay leg ik dan een antwoord voor, maar nergens pretendeer ik hét antwoord te hebben gegeven. Wat dat betreft koester ik graag wat Harry Mulisch (2001: 62) in *De ontdekking van de hemel* schreef, namelijk dat sommige vragen *“te goed zijn om [ze] met een antwoord te verknoeien”*. De in dit boek geboden analyses zijn in die zin geen ‘maatpakanalyses’ omdat het model (de ‘tijdsgeest’, maar ook de ‘mensenmaatschappij’ – naar een gevleugelde uitdrukking van Abraham de Swaan) zich nu eenmaal niet zo eenvoudig in heldere en altijd van toepassing zijnde concepten laat tooien. Eigenlijk moet er voortdurend wat bijgeknipt worden, en dient er ook steeds nog een lapje stof te worden toegevoegd. En eenmaal je denkt het analytische ontwerp klaar te hebben, merk je dat het model alweer wat gegroeid of gekrompen is. Ofwel wordt er te veel in de analyse geperst, ofwel wapperen de woorden en bedekken ze te weinig het lichaam. Schrijven en denken over de mens doe je niet aan de schrijftafel, maar op het bed van Procrustes. Ik zie de essays daarom vooral als intellectuele slijpstenen die de lezer de mogelijkheid bieden om er het mes van zijn eigen gedachten aan

te scherpen. Tegelijk zijn de essays uitnodigingen om het punt van dat mes met een zacht kurkdopje af te dekken zodat er voorbij het eigen gelijk kan blijven gekeken en gedacht worden.

Hoewel de 24 essays op zichzelf staan en dus los van elkaar kunnen gelezen worden, zijn ze toch in zes delen gegroepeerd en raad ik de lezer aan om ze deel per deel te lezen. Per deel vullen de analyses elkaar immers niet alleen aan; de bedoeling is dat ze elkaar ook versterken. Het geheel van de essays wordt voorafgegaan door een omstandige inleiding die het kader schept dat in de essays verder wordt verdiept, verhelderd en geïllustreerd.

Eén van de gedachtelijnen die de essays aan elkaar bindt, is dat een te eenzijdige beklemtoning van individuele vrijheid ertoe leidt dat al wie met morele argumenten komt aandraven snel wordt weggeduwd. Morele argumenten hebben namelijk iets prekerigs. Wie er zich op beroept, heeft meer dan waarschijnlijk de intentie om de medemens op diens gedrag te wijzen. Wie echter vooral zijn eigen zin wil doen, laat zich niet graag door anderen de maat bepalen. Daarbij komt dat niemand als ‘zedepreker’ of ‘moraalridder’ wil bekend staan. Het gevolg is dat normen, waarden, plichten en deugden nauwelijks in het publieke discours doordringen. Dat discours lijkt vooral te gaan over ‘rechten’, ‘vrijheden’ en ‘kwetsbaarheden’. Ook over wat het goede leven voor een mens betekent wordt amper of alleen met enige schroom gesproken. We leven het leven zoals het ons goed uitkomt en zien wel wat het wordt. Dat we ons daarbij vooral op sleeptouw laten nemen door een dwingende markt die op een consumptivistische leest geschoeid is, maakt het steeds moeilijker om stil te staan bij de aloude filosofische vraag over wat het goede leven voor een mens behelst en bij de sociale dimensies van dat leven.

Sociaal-morele vraagstukken verdwijnen dus wat naar de achtergrond. Een samenleving is echter weinig gebaat met een dergelijke ‘morele abstinentie’. Sterker nog, ze wordt net stabiel, cohesiever en beschaafder wanneer ze wordt bevolkt door een voldoende aantal burgers dat zich moreel wil bijschaven omdat zij begrijpt dat iedereen (hoe minimaal ook) een rol te spelen heeft in het welslagen van die (liberaal-democratische) maatschappelijke context die hen heel wat vrijheden en rechten verleent. Reeds in 1939 beschreef socioloog Norbert Elias dat een beschaving uiteindelijk een kwestie is van mensen die het eigen gedrag kunnen en willen beheersen en op dat van de ander afstemmen. Dat houdt onder meer in dat mensen de privésfeer van de publieke ruimte kunnen gescheiden houden. Verder is het van belang dat mensen ervan overtuigd zijn dat hun gedrag functioneert als aanduiding voor het soort mens dat ze zijn. Ze moeten bereid zijn om zichzelf via de ogen van de ander te bekijken omdat

ze net door die ander hoog geacht willen worden. Uit die dynamiek kan een beschaving ontstaan waarbij mensen, door een omvattend schaamtegevoel, hun driften in bedwang houden en een meer verfijnd gedrags- en gevoelsrepertoire etaleren.

Naar het mij voorkomt staat deze permanente beschavingsopdracht thans wat onder druk omdat de sociale impuls op velerlei manieren, in velerlei contexten, en in toenemende mate lijkt te bestaan uit een intieme ‘*feel you good-logica*’ (“*Wees jezelf doe gewoon waar jij je goed bij voelt!*”) en een diepe minachting voor autoriteit (“*Verboden te verbieden!*”). Wanneer mensen door dit soort credo’s aangedreven worden, vervallen sociale normen, regels, plichten en allerhande verwachtingen omdat die snel als storende interferenties voor de individuele vrijheid kunnen weggezet worden. Ik ontken vanzelfsprekend niet dat het ‘*jezelf kunnen zijn*’ belangrijk is en dat dit ideaal wat wordt beperkt door de normen en regels, maar gewichtiger lijkt me dat de sociale verwachtingen mensen de mogelijkheid bieden om zich door hun moreel/sociaal betere ik te laten leiden. Wie zich met andere woorden aan sociale normen bindt, is dan misschien niet altijd oprecht en authentiek (in zoverre hij zich bedwingt en dus geen gehoor geeft aan bepaalde impulsen en behoeften), maar is wel georiënteerd op een ‘*Ideaal-ik*’ (in zoverre hij weet dat hij zich in de publieke ruimte volgens zijn ‘*sociaal en moreel betere ik*’ hoort te gedragen, en dat veronderstelt dat er niet altijd aan bepaalde opwellingen en intimiteiten moet toegegeven worden). Wie volgens zijn ‘*Ideaal-ik*’ handelt, begrijpt dat niet elke concessie als een aanslag op de individuele vrijheid moet begrepen worden. Morele overwegingen (normen, waarden, deugden en plichten) vallen dus maar best niet te snel op een koude steen. Idealiter fungeren ze als de strobalen aan de zijkant van een racebaan die de samenleving waarin vrijheid en plezier als het hoogste goed worden beschouwd zachtjes in bedwang houden. Door je bijvoorbeeld te richten op de sociale normen, kan je in je vrijheidsbeleving rekening blijven houden met de ander. Dat is, zoals gezegd, belangrijk, want vrijheid die uit de zachte hand van het collectief glipt, is een nogal kille en vaak ook hufterige vorm van vrijheid. Hoopgevend is dat iedereen hier een rol te spelen heeft. Wie zich immers door sociale normen en morele overwegingen laat leiden, geeft de ander, op subtiele wijze, een duwtje om zich ook op die manier te gedragen. Zeker omdat mensen vandaag vaak dicht op elkaar leven en elkaar daardoor nauwelijks kunnen ontwijken of werkelijk negeren, is het van belang daar dus voldoende van bewust te zijn. Een mooie gedachte die aan de Russische schrijver Lev Tolstoj wordt toegeschreven en de impact van het individu goed weergeeft, gaat zo: “*Just as one candle lights another and can light thousands of other*

candles, so one heart illuminates another heart and can illuminate thousands of other hearts.”

Zoals gezegd leg ik in dit boek uit dat bepaalde beschavingselementen en -dynamieken wat onder druk staan. De publieke ruimte lijkt in de greep van een zelfexpressiecultuur waarbij het zichzelf zijn (“*Ik moet just niks!*”; “*Boeie!*”; “*Bol het af!*”; “*Wie ben jij om mij te zeggen wat ik zou moeten doen?!*”; “*My life, my rules!*”) als een hogere waarde wordt ingeschat dan het behoud van decorum. De sociale moraal – datgene wat gezocht en gevonden zou kunnen worden in de relaties tussen mensen en als bindmiddel zou kunnen fungeren – lijkt tot op zekere hoogte te zijn vervangen door een vrijheidsbeleving die, eerder dan dat ze richtinggevend werkt, willekeur in de hand werkt en tot intermenselijke onbeholpenheid en spanning voert. Die focus op vrijheid weerhoudt mensen ervan zich moreel te verheffen of zich kritisch te ondervragen. Het is precies deze weerstand tegen verheffing die de bestaansmodus vormt van wat ik in het boek het ‘*hoepelwezen*’ noem. Dit is de mens die door politieke teleurstelling, digitale almacht, negatieve vrijheidsbeleving en verblindende consumptiezucht aan ‘*Ik-bedwelming*’ en ‘*Ander-ontkenning*’ lijdt. De ‘ik-fixatie’ en ‘ander-negatie’ – de dubbele helix van het hoepelwezen – maakt dat hij zich ‘meester’ (“*Ik weet en kan het al!*”), ‘slachtoffer’ (“*Ik eis een vorm van schadeloosstelling!*”); ‘zonnekoning’ (“*Ik wil op mijn wenken bediend worden!*”) en/of ‘rebel’ (“*Ik doe het op mijn manier!*”) voelt en zich daar overeenkomstig naar gedraagt. Het hoepelwezen voelt zich vooral vrij om te doen en te laten wat hij wil – ‘vrij’ hier in de betekenis van ‘*free*’ wat ook een verwijzing naar ‘gratis’ inhoudt. Vrijheid is iets kosteloos en dus zomaar beschikbaar, zonder voorwaarden en zonder gevolgen. Er staat weinig tegenover het gebruik van de vrijheid, al zeker geen morele consideraties. Wie zich als ‘hoepelwezen’ gedraagt, gedraagt zich alsof er geen hogere entiteit bestaat die hem kan/mag begrenzen.

In het boek leg ik uit dat de moderne liberaal-democratische rechtsstaten aan morele bloedarmoede lijden als zij niet publiekelijk de vraag durven stellen waartoe vrijheden en rechten eigenlijk dienen. Dat de conversaties over het goede leven overschaduwde worden door de gedachte dat het allemaal maar een kwestie van persoonlijke smaak, preferentie en ego-expressie is, heeft er allicht mee te maken dat het liberale project er net gekomen is als reactie op de vrees dat vrijheden van mensen (mogelijk met de beste wil van de wereld) zouden worden beteugeld. Met John Rawls (1971) klinkt dat zo: “*the priority of the right over the good*”. Nochtans zijn er ook bij deze bijzonder invloedrijke Amerikaanse filosoof aanwijzingen te vinden voor het feit dat in een goed geordende samenleving mensen best wat meer en andere doelen met elkaar delen

dan dat ene immanente doel van het tot stand brengen van een rechtvaardige basisstructuur waar iedereen over een gelijk pakketje basisrechten en -kansen beschikt om het in het leven waar te maken. Rawls vult dat niet concreet in, maar het komt me voor dat gesprekken over de kwaliteit van de sociale relaties, de omgang in de publieke ruimte en ja, ook de verhouding tot de ander op macroschaal wat nadrukkelijker collectief gevoerd zouden mogen worden. Als liberaal filosoof focuste Rawls vooral op de politieke krijtlijnen die dit soort gesprekken mogelijk moeten maken, maar niet op die gesprekken zelf. Communistische en conservatieve filosofen zijn daar wel wat mee aan de slag gegaan. Waarover het gaat is dat de politiek-liberale cultuur à la Rawls dan wel de excessen van geweld, armoede en uitbuiting begrenst, maar voor de rest laat ze de burgers eigenlijk vooral aan hun lot over. Dat getuigt ergens toch van een fundamentele desinteresse in het menselijke leven en zelfs van een soort apathie. “*Wij geven je de vrijheid en zoek het nu vooral zelf maar uit.*” De vrijheid is vanzelfsprekend een belangrijk goed, maar dat betekent daarom nog niet dat de politiek, op de tonen van Wim De Craenes “*Hier laat ik je los Tim, van hieraf moet je gaan!*”, haar burgers ook volledig moet loslaten. Eerder dan dat hoort ze, zeker op het terrein van de gezondheid, de welvaart en het geluk, over haar burgers te waken, bezorgd te zijn en dient ze hen voor rampspoed te behoeden. Het is precies op dit punt dat bijvoorbeeld reflecties over de geëigende plaats van de marktwerking veel meer aandacht zouden moeten krijgen, want – zoals Michael Sandel (2012) dat correct stelt – zonder dat we het goed en wel beseffen zijn we vanuit een markteconomie in een ‘*marktgestuurde samenleving*’ beland. Dat wil zeggen dat de markt niet meer gehanteerd wordt als een efficiënt verdeelmiddel in een context van schaarste, maar wel de achtergrond vormt tegen de welke het volledige leven zich afspeelt. Vandaag moet de politiek meer dan ooit de soevereiniteit van de financieel-economische markt naast zich dulden. Waar de politiek mensen aan elkaar tracht te binden via een breed arsenaal van wetten en regels, en daarbij tevens poogt garant te staan voor een vorm van gedeelde geborgenheid, vormt de markt de burger om tot *homo economicus*, dat wil zeggen tot een eerder egoïstisch individu dat vooral zijn eigen positie binnen de politieke gemeenschap tracht te maximaliseren. Dat wat Kant ‘*Ungesellige Geselligkeit*’ (2021a) noemt – de voor de mens typische spanning tussen enerzijds ergens willen toe behoren en zich willen onderwerpen, en anderzijds de wil om vooral de eigen zin te doen – lijkt vandaag over te hellen naar de kant van het zichzelf willen zijn en van het zich alleen voorwaardelijk aan iets of iemand willen binden. Nadenken wat de (sociale en morele) implicaties daarvan zijn, alsook de wenselijkheid van die evolutie, en

het durven bepleiten van grenzen aan de marktwerking houdt onder andere in dat er (kwaliteitsvolle) publieke discussies worden gestimuleerd en dat er meer zaken naar de democratie worden getrokken. Een samenleving die geen kwaliteitsparameters of morele criteria heeft of durft voor te leggen of te bespreken, maar daarentegen alles toedekt met de commerciële laissez-faire gedachte, is nu eenmaal een holle en kille samenleving. Een andere manier om dit te zeggen is dat er een verschil bestaat tussen ‘*living together*’ en ‘*living well together*’. Alleen in het tweede geval zijn mensen waarlijk op elkaar betrokken en begrijpen ze dat ze voor het goed van het samenleven soms voorbij het eigen gelijk moeten denken en wat water in de wijn moeten doen.

In een samenleving waar het werkelijk goed is om te leven, houden voldoende mensen de morele waakvlam brandend en wordt de democratie als een sociale ruimte beschouwd waar in principe over alles kan en mag gesproken worden, waardoor niks zomaar in de plooiën van de gewoonte of de onverschilligheid valt. Een samenleving wordt nu eenmaal onder extra spanning gezet wanneer het geweten van het individu uitdooft en mensen een nogal onverschillige en gelaten indruk wekken. Iedereen is het daarom uiteindelijk toch aan zichzelf en aan de ander verschuldigd om de scharnieren van het eigen geweten geregeld van olie te voorzien. Gebeurt dit niet, dan zou het kunnen dat mensen die morele deur niet meer geopend krijgen. Wat dat betreft betwijfel ik of het oliepotje dat vandaag door de media, de economie en de politiek wordt aangereikt er wel kan in slagen om de corrosie van het ‘*gewetens-scharnier*’ tegen te gaan.

Op het einde van *Candide of het optimisme* schrijft Voltaire (2005) dat de mens zijn eigen tuin moet bewerken. Dit wordt soms begrepen als een pleidooi om afstand te nemen van de samenleving omdat die dermate is verscheurd dat je alleen nog in de eigen tuin enig geluk kan vinden. Met die instelling wordt de gewetensdeur dichtgeslagen. De verscheurdheid zou echter ook als een uitnodiging kunnen gezien worden om de wereld niet langer te accepteren, en al zeker niet als de zogenaamd ‘beste van de mogelijke werelden’. Er bestaan vast betere werelden en daarom zou iedereen zich geroepen moeten voelen om die wereld te cultiveren, dat wil zeggen mogelijk te maken. In dat geval is de gewetensdeur open. De mens is echter een angstig beestje. Er is niet veel nodig opdat hij begint te knarsetanden en op zijn nagels te bijten. Heel snel zoekt hij de eigen veilige nestwarmte (het eigen tuintje) op. Zeker nu de technologie het nog makkelijker maakt om in de zogenaamde konijnenpijp terecht te komen, lijkt het me meer dan ooit nodig om erover te waken dat mensen niet door angst, egoïsme en ressentiment worden verteerd. *My two cents*: mensen hoeven niet

het zelfde levensproject met elkaar te delen, maar wel een aantal fundamentele rechtsprincipes en een sociaal-moreel project dat door normen, waarden, plichten en deugden gestalte krijgt. In de 24 essays van dit boek toon ik aan dat dit voor mij de noodzakelijke elementen zijn binnen een belangrijke, maar onduidelijke chemische formule die erover waakt dat de soepele cadans van de maatschappij niet te veel verstoord wordt. Ik geef aan welke denk- en handelingsruimte er precies vrijkomt wanneer er ook naar deze rijke morele taal wordt verwezen, en wanneer dus niet altijd de troefkaarten van 'vrijheid' en 'rechten' worden bovengehaald. Dit boek kan gelezen worden als een vervolg op een eerdere collectie van essays die ik in 2021 bij *Gompel&Svacina* mocht publiceren, namelijk *Waarom verloopt het samenleven soms zo moeizaam?*

Nog een laatste disclaimer alvorens ik de lezer uitnodig aan de lectuur van het manuscript te beginnen. Indien de lezer het geheel van de essays op een emotionele balans zou leggen, dan zal hij merken dat die eerder naar het negatieve overhelt. Tegen die indruk wil ik inbrengen dat ik alle weldaden van de vrijheid, de markt en de technologie voetstoots aanneem, maar die alleen niet altijd of volledig in de analyse heb meegenomen. Dat zou het boek alleen maar dikker gemaakt hebben. Ik ga ervan uit dat de lezer de voordelen van de vrijheid, de markt en de technologie ook wel zelf kan duiden en gun hem daarom graag het plezier om geregeld 'Ja, maar...' te denken. Sterker nog, ik zou het fijn vinden wanneer hij dat doet. Wanneer ik bijvoorbeeld aangeef dat de technologie mensen in hun schulp doet kruipen, dan zou de lezer kunnen zeggen: "*Ja, maar... niet altijd, want soms komt hij net door die technologie met anderen in contact.*" Dat is inderdaad zo. Wat ik heb betracht, is het onder de aandacht brengen van bepaalde omstandigheden en tendensen die mensen net niet (of erg selectief) met anderen doen verbinden. Elke tijd lijdt aan een soort 'vertunneling' en duwt bepaalde ideeën en concepten weg omdat ze niet passen binnen het gangbare kader. Ik meen dat morele reflecties vandaag maar moeizaam door de tunnel passeren, en wil daar dus het accent op leggen. Tegenover de in dit boek aangebrachte gedachten kan en mag de lezer naar goeddunken de 'Yes, with an if...' of de 'No, with a but...' nuance aanbrengen. Ik meen dat die dialectische wisselwerking tussen de logica van de schrijver en die van de lezer het beste helpt om voorbij het eigen gelijk te denken. Idealiter gaat het dus zo: wie op een kritische wijze leest, herschikt zijn gedachten op basis van wat een ander heeft geschreven nadat die ook al zijn gedachten heeft herschikt op basis van wat hij bij een ander op een kritische wijze heeft gelezen of gehoord. Alleen wanneer velen bereid zijn dat te doen, maken we samen intellectuele progressie. Ik hoop daar met dit manuscript een klein beetje toe te hebben bijgedragen.

Tot slot wil ik me nog even tot een aantal personen richten. Sommige schrijvers kiezen ervoor hun gedachten neer te pennen omdat ze er liever niet over praten. In mijn geval klopt dat zeker, al maak ik graag één uitzondering. Het engelengeduld van *Ann* is wat het is, een wonder, want zij aanhoorde in honderdvoud wat de gemotiveerde lezer maar één keer hoeft te lezen. Ze las de essays ook na en zei me – als was ze de god uit Genesis – dat het goed was. Alleen al door er te zijn en mij dagelijks met honderden vragen te overstelpen (meestal over voetbal) bracht *Matteo* veel licht binnen in de soms wat donkere en eenzame kamer van het geschreven woord. *Mijn ouders* hebben mij destijds een harde werkethos en bijhorend gevoel voor plicht bijgebracht. Dat maakt het niet altijd eenvoudig, maar het biedt een moreel kompas waar ik al vaak de fijne vruchten heb van kunnen plukken. *Eva, Gerlinde, Leni, Mona, Patrick, Sabine, Veronique* en *Walter* – de goedhartige collega's van het Centrum Pieter Gillis aan de Universiteit Antwerpen – maken dat 'werken' eigenlijk zelden zo aanvoelt.